

О.М. ЗУХБА, к.е.н., доцент,
Донецкий национальный технический университет,
м.Донецьк, Україна,
elena.zukhba@mail.ru

СІМЕЙНО-КЛАНОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ

На основі інституційного аналізу досліджені інституційні причини виникнення кланових структур організації суспільства та форми їх прояву. Доведено, що їх функціонування викликано потребою ефективною реалізацією інтересів окремих домогосподарств, які прагнуть максимізувати результати своєї діяльності. Показано, що кланова система організації соціального устрою дозволяє домогосподарствам протистояти тиску інших інститутів - держави і фірм, і в той же час використовувати їх механізми. Інститут кланової влади, будучи протилежним по суті демократії, не вступає з останньою в антагонізм і успішно з нею поєднується. Встановлена залежність кланових основ владних відносин з явищами корупції та тінізації економіки.

Ключові слова: домогосподарство, влада, інституційна система

На основе институционального анализа исследованы институциональные причины возникновения клановых структур организации общества и формы их проявления. Доказано, что их функционирование вызвано потребностью эффективной реализации интересов отдельных домохозяйств, стремящихся максимизировать результаты своей деятельности. Показано, что клановая система организации социального устройства позволяет домохозяйствам противостоять давлению других институтов – государства и фирм, в то же время использовать их механизмы. Институт клановой власти, являясь противоположным по сути демократии, не вступает с последней в антагонизм и успешно с ней сочетается. Установлена зависимость клановых основ властных отношений с явлениями коррупции и тенезации экономики.

Ключевые слова: домохозяйство, власть, институциональная система

E. N. Zukhba

Clannish Family Households' Organization in the System of the State Power Institutions

The essential platform for the institutional organization of human society stands on the definite system of the relations of its agents. There is the common idea in the economic literature that the institutional mechanisms for national economy regulation are dictated by the importance to achieve particular aims by particular agents. In addition there is

no definite sector for the household in the system of state power institutions notwithstanding the importance of this research.

The importance of this subject is determined by the fact that in the economic agents triad "state-firm-household" the latter is considered to be secondary or passive but household's key position in the national economy is obvious as it mediates almost all social economic relations, holds consumer monopoly on the labor market, capital market and the other resources and influences all the economic and social processes. Therefore the scientific analysis is required to conduct the research and optimization of the institutional mechanisms and the realization of its interests.

Each of the institutional agents of the national household (state, firms, households) has self-interest, connected with the performance of their functions and opts the adequate model for power realization.

State is based on command and administration system and firm applies the market one. From our perspective households use two basic models: clannish model is for the economically "strong" households and democratic institution is for the "weak" ones.

The historical conditions for clannish family power mechanism, the criteria for clans' formation are analyzed in this article and the examples of modern world clannish relations are given. For example despite the vivid clannish models that are popular in Asia this model of state power relations is found in western countries as well as in Russia and Ukraine.

The article shows the forms of clannish relations like career protection, special access to limited resources ("good contacts"), individualized healthcare, educational, legal, social services, widespread "power directives" during election campaigns.

It is underlined that clannish family model for the national household management cannot be opposed to the market or state models as the latter are more effective from social perspective but clannish state power institution is compatible with them, promoting shady schemes and corrupt practices.

The basic reason and economic privilege of clannish power is individualization of the population

© О.М. Зухба, 2014

<http://www.elibrary.ru/issues.asp?id=37579>

<http://www.instud.net>, <http://www.nbu.gov.ua/>

according to national, religious, territorial and other criteria and in the modern world the primary criterion is income and access to resources.

According to the Elite theory by Mosca, Pareto and Michels, clannish type of relations in power does not only contradict democratic standards but it also successfully associates with them: the real victory in democratic elections is determined by the level of candidates' income, the influence level of supportive social groups, the level of education, religious status, origin. From our perspective the democratic institution is considered as a particular security mechanism for the interests of "weak" households that lack power and resources and cannot stand against the clans but try to oppose them through the political and social institutions including state. In their turn "strong" households also use democratic instruments in their favor, primarily relying on clannish autocratic mechanisms.

To sum up clannish family mechanism for the formation of the elite in power is effective enough and it helps particular families to get the sustainable access to the unique national resources through state and market institutions. What is more clannish system contrasting democracy by its nature is compatible enough with it. The recognition and research of clannish organization of the society and its role in the redistribution of power, resources and income will make those processes more manageable and state social policy more direct.

Key words: *household, power, institutional system*

Основоположною базою інституціональної організації людської спільноти є певна система взаємозв'язків її суб'єктів, насамперед владних. В економічній літературі досить поширеною є теза, що інституціональні механізми регулювання національної економіки виникають як реакція на виклики необхідності досягнення певних цілей окремими економічними суб'єктами [1; 2; 3; 4]. Досить добре досліджені аспекти формування державної влади [5; 6; 7], дії ринкових інститутів власності, вартості тощо [8]. Однак досі не визначено місце домогосподарства в системі владних інститутів, хоча зауважується необхідність такого дослідження, зокрема в трансформаційних умовах [9].

Актуальність цієї теми детермінована тим, що в триаді економічних суб'єктів «державо-фірма-домогосподарство» останній нерідко сприймається як вторинний, підлеглий, пасивний, хоча в національній економіці домогосподарство займає ключову позицію, опосередковує майже всі соціально-економічні від-

носини, є базовим споживачем та фактичним монополістом на ринках праці, капіталу, інших ресурсів, впливає на всі економічні та соціальні процеси. Крім того, незадоволення населення інституціональними умовами існування призводить до масових соціальних потрясінь, які активізувалися в останні роки. Саме тому дослідження й оптимізація інституціональних механізмів реалізації його інтересів потребує уваги науковців.

Кожен з інституціональних суб'єктів національного господарства (державо, фірми, домогосподарства) має власні інтереси, пов'язані з виконанням їх функцій (табл.1).

Так, головним завданням держави визнано створення загальних умов функціонування національної економіки та надання суспільного продукту і послуг, а метою фірм є забезпечення домогосподарств власників ресурсів доходами, домогосподарств споживачів - продуктами, зниження витрат виробництва та трансакцій, мінімізація різноманітних ризиків тощо.

Економічні суб'єкти обирають найбільш адекватний інституціональний механізм реалізації власних цільових настанов. Найбільш впливовою серед них є держава, яка має широкий спектр інституціональних інструментів регулювання, в тому числі прямого управління. Ефективне функціонування фірм можливо лише за умов розвинутої ринкової організації національної економіки мережевого типу, а держава найефективніше працює за умов командної моделі управління національного господарства, побудованої за принципом ієрархії.

Фірма як ринковий інститут з метою захисту власних інтересів використовує насамперед ринкові важелі (цінові, організаційні тощо). При цьому в конкурентній боротьбі перемагають найсильніші учасники. Поряд з ринковими застосовуються неринкові методи конкуренції, зокрема монополярна влада. Крім того, як сильні, так і неконкурентоспроможні фірми використовують у власних цілях інститути державної влади. В свою чергу сучасна держава також застосовує ринкові механізми поряд з методами прямого управління.

Постає питання, яким чином, за допомогою яких інституціональних механізмів реалізує власні інтереси третій макроекономічний суб'єкт – домогосподарство. Пошук відповіді на це питання є метою даного дослідження.

Таблиця 1

Інститут домогосподарства в управлінні національною економікою

	Домогосподарство	Фірма	Держава
Цільова настанова функціонування (з погляду домогосподарств)	забезпечення економічних умов відтворення людини, насамперед у власній родині	- максимізація прибутку для домогосподарств власників; - забезпечення кінцевого споживання продуктів і послуг; - надання доходів за фактори виробництва; - зниження трансакційних витрат домогосподарств; - соціальна відповідальність	забезпечення домогосподарств суспільним продуктом (послугами), насамперед загальними умовами функціонування національної економіки
Механізм реалізації цільової настанови	переважно реципрокний* (безоплатне передання ресурсів)	переважно ринковий (еквівалентного обміну)	переважно командний (аллокативно-редистрибутивний*)
Інститути, які використовуються для реалізації мети	- родина; - приватна власність, спадщина; - традиції, мораль; - демократія (парламент); - кланова протекція; - тіньові інститути (ухилення від оподаткування та ін.)	- ринкові (ціна, конкуренція, фінансова система, банки, страхування тощо); - інституціональні організації (спілки підприємців, союзи, партії) - лобіювання;	- правові; - фінансово-економічні (бюджет, податки); - ідеологічні; - виконавча влада; - державні організаційні структури (армія, поліція, міністерства і т.п.)
Модель організації управління національною економікою	сімейно-кланова	ринкова	адміністративна

*категорії, запропоновані К. Поланьї [4]. Існують інші аналогічні категорії: командний механізм, командно-адміністративний, плановий, «роздаток» [1] та ін.

На наш погляд, домогосподарство посідає особливе місце в інституціональній системі національної економіки. Головною метою його існування є забезпечення економічних умов відтворення людини, насамперед у власній родині. Намагаючись виконати власні функції найефективнішим способом, воно передає їх частину (наприклад, виховання і освіти дітей, охорону здоров'я, утримання непрацездатних, зниження витрат виробництва, забезпечення сталого стану в умовах невизначеності тощо) іншим економічним суб'єктам – державі, фірмам, іншим організаціям і установам [10]. Тобто домогосподарство висуває суспільний заказ на послуги держави і фірм, бере активну участь у формуванні інституціональної організації суспільного устрою.

Домогосподарство використовує названі моделі національної економіки, але якщо ін-

ститути ринку та держави працюють неефективно («слабкий ринок» і «слабка держава» за визначенням Г. Пилипенко [11, с. 242]), домогосподарства знаходять альтернативні моделі забезпечення реалізації цільової настанови. За умов розвинутого («сильного») ринку домогосподарствам вигідно використовувати його механізми й інструменти, але якщо останні не працюють або працюють неефективно, домогосподарства перестають користуватися ними, що проявляється у натуралізації їх діяльності. Так, в умовах трансформації економічної системи нові недосконалі ринкові механізми не задовольнили населення, що призвело до зростання самозабезпечення і натурального виробництва. Намагання окремих домогосподарств максимізувати власний дохід нерідко призводить до використання інструментів протекції та корупції, провокує перехід домогосподарств

.....
<http://www.elibrary.ru/issues.asp?id=37579>

<http://www.instud.net>, <http://www.nbu.gov.ua/>

ва до тіньового сектора. Такі процеси притаманні, наприклад, ситуації перехідних економік, у яких корупційні (тіньові) схеми часто є провідними в економічній діяльності господарюючих суб'єктів [12; 13]. Аналогічно домогосподарства обирають корупційні інструменти за умов неефективної держави, коли остання виконує свої обов'язки перед домогосподарствами неналежним чином [14, с.67]. Зрозуміло, що діяти за корупційними схемами неможливо без надійної підтримки, яка формує в суспільстві кланові зв'язки.

Варто зауважити, що домогосподарства схилиються до тіньових методів хазяйнування й за протилежних умов, коли ринкові або державні інститути стають «занадто сильними» (з погляду домогосподарства) і використовують механізми управління національною економікою у власних інтересах на шкоду інтересам населення. Таким чином, корупцію у даному контексті можна трактувати як своєрідний інструмент реалізації інтересів домогосподарств через кланову модель управління як в ринковій, так і командній національній економіці.

Історично становлення кланово-родинного механізму управління господарством відбувалося на основі первісної общини. Родова община сформувала міцні родинні зв'язки, територіальна (сусідська) община породила сучасний інститут земляцтва. Так, у Росії до третини представників сучасної політичної еліти становлять особи, походження або трудова діяльність яких пов'язана з Петербургом (Ленінградом) [15]. Формування економічних і політичних еліт в Україні останніми роками послідовно пов'язувалося з Донецьким, Дніпропетровським та ін. регіонами.

Кланові зв'язки можуть виникати також на релігійній, національній, професійній основі, її підґрунтям можуть стати спільна діяльність (робота, навчання, служба в армії) та інші критерії. Сучасним феноменом є широке введення на рівень вищої влади Росії колишніх і діючих представників органів безпеки і силових правоохоронних структур. Їх питома вага в сучасній політичній еліті знаходиться на безпрецедентно високому рівні, перевищуючи чверть усього істеблшменту – 27% [15].

Сімейно-кланову модель національного устрою не можна назвати розповсюдженою у сучасному західному світі, оскільки суспільство виробило більш ефективні моделі управління національним господарством, але протягом історії людства дана система була досить відомою, наприклад, спадкова монархія. Прикла-

дом сімейно-кланової моделі можна назвати Сицилію та інші області південної Італії наприкінці XIX – початку XX ст. («мафіозі»), а також Португалію та південну Францію в першій половині XX ст., деякі країни Південної Америки. Саме з такої моделі через використання окремими кланами (родинами) інституту держави виросли сучасні механізми управління національною економікою. Сьогодні сімейно-кланова система управління національною економікою фактично є провідною у більшості східних країн Азії, Африки, Південної Америки, а також добре відома в Італії, Греції, Франції, США та інших «демократичних» країнах, в яких значна економічна влада сконцентрована в руках декількох заможних правлячих родин [16].

На основі сімейно-кланового механізму управління формуються соціальні еліти, насамперед за критерієм рівня доходу родин. У 2012 році у світі на фоні значного зростання кількості людей, що живуть в умовах крайньої бідності, налічувалося 1200 мільярдів, сумарне багатство яких становило 5,4 трильйона доларів США. Всесвітньо відомою є фінансова група США родини Рокфеллерів, яка склалася наприкінці XIX ст. Її промислове ядро становить нафтова компанія «Стандард Ойл компанії» (з 1973 р. «Ексон»), а сферою впливу постає промисловість (електротехніка, машинобудування, кредитно-фінансові інститути, страхування життя). Родинний клан Фордів контролював автомобілебудування США з початку XX ст. У західній Європі з XVIII ст. відомий фінансовий клан Ротшильдів (гірничодобувна промисловість, машинобудування, фінанси). Сьогодні серед найбагатших у США є родини Сліма, Гейтса, Баффета, Елісона, Коха. У 2012 р. в США було зареєстровано 442 родин мільярдів, у Китаї 69, у Росії 62. За даними Світового банку, 8% всіх, хто одержує доходи, отримують 50% сукупного доходу планети [17]. Сьогодні світові багатства більш концентровані в руках еліти, ніж це траплялося в будь-який момент сучасної історії.

В Україні також не відстають у формуванні кланово-сімейного капіталу. В ТОП-50 входять родини Ахметова (31 100 млн дол. США), Пінчука (8790 млн дол. США), Коломойського (6550 млн дол. США), Боголюбова, Жеваго та ін. У 200 компаніях, які контролюються 30 найбагатшими родинами України, працює 1,1 млн чол. (тобто майже 5% всієї робочої сили країни) [18, с. 55]. Заможні родини не тільки впливають на економічну ситуацію в країні, але й активно займаються політичною

діяльністю, використовуючи державні механізми для захисту власних інтересів: серед депутатів найзаможніші К. Жеваго (1,8 млн дол. США), П. Порошенко (1 млрд дол. США), С. Тигіпко (989 млн дол. США), Б. Колеснік (430 млн дол. США) [19]. Саме через диференціацію родин країни за рівнем доходів формуються так звані еліти (економічна, політична, наукова, спортивна та ін.) в той час, коли більше 2% населення країни за даними ООН живе в багатовимірній бідності. На відміну від західних, походження більшості пострадянських капіталів пов'язане з доступом до національних ресурсів, насамперед природних, колишньої партійно-господарської еліти, забезпеченим попередньою соціально-економічною системою, її використанням окремими родинними кланами.

Формування соціальних механізмів становлення і зміни еліт досліджено соціологічними теоріями еліт, починаючи з Г. Моска і В. Парето. Хоча в сучасному світі основним механізмом захисту інтересів домогосподарств визнається демократія, Моска поставив цю тезу під сумнів, оскільки управління суспільними справами завжди знаходиться в руках меншості [20]. За його висновками всі правлячі еліти (від східної деспотії до партійної номенклатури «реального соціалізму») прагнуть стати спадковими якщо не за законом, то фактично. Парето на основі статистичних методів зробив аналіз формування правлячих еліт і зробив висновок, що багаті утворюють вершину соціальної піраміди, а бідні – її основу. Концепції еліт Моска, Парето і Міхельса [21] дали поштовх широким теоретичним, а згодом (переважно після другої світової війни) і емпіричним дослідженням груп, які керували державою чи претендували на це. Враховуючи реальну дороговизну політичних виборів, існує певний фінансовий фільтр відбору політичних еліт. Родові клани Буша, Клінтона, Адамса, Кеннеді, Рузвельта мають неабиякий політичний вплив у США з використанням інститутів демократії, але насамперед за рахунок фінансових можливостей своїх сімей. Іншим фільтром відбору еліти є релігійні інститути, на регуляційну значущість яких вказував М. Вебер. Третім інститутом фільтрації еліт є освіта, можливість отримання якої також залежить від рівня доходів родини.

На наш погляд, інститут демократії може розглядатися як певний механізм захисту інте-

ресів «слабких»¹ домогосподарств, які не здатні протидіяти владі кланів через нестачу сил і ресурсів, але намагаються чинити їм опір за допомогою політичних і соціально-організаційних заходів. В свою чергу «сильні» використовують демократичні інструменти на власну користь, спираючись насамперед на кланові механізми.

Кланові зв'язки можуть мати різні форми прояву:

- протекція в кар'єрі;
- особливий доступ до обмежених ресурсів або продуктів (відомий з радянських часів інститут «блату»);
- диференційований підхід до якості надання послуг (освіти, охорони здоров'я, захисту прав тощо);
- використання «управлінської команди» владою (губернаторами, президентами тощо) та менеджментом фірм.

Сучасний сімейно-клановий механізм координації господарської діяльності не можна визначати як самостійний і ставити поряд з такими моделями управління національною економікою, як ринок чи держава, але його існування як складової кожної з них визнають і політологи, і соціологи, і економісти різних країн. Він є одним з механізмів забезпечення інтересів окремих (насамперед сильніших) домогосподарств. Наприклад, домогосподарства використовують інститути приватної власності та спадщини як ринкові інструменти, інститут демократії як інструмент впливу на державу. Сімейно-клановий механізм діє як в ринковій [22], так і в командній системі [14].

Вибір конкретних критеріїв формування кланів залежить від специфічних історичних, соціальних, політичних умов суспільства, традицій, релігійних норм, що склалися. В мононаціональному суспільстві неможлива диференціація за національною ознакою, в країні з єдиною релігійною конфесією – формування кланів за релігійними критеріями. Тому умовою виникнення сімейно-кланової системи управління є первинна кластеризація населення за певною ознакою, а логічним результатом її дії є поглиблення соціально-економічної диференціації населення.

Приклади кланової диференціації населення розповсюджені до сьогодні. Відродження традиційних інститутів у Центральній Азії

¹ Під «сильними» домогосподарствами ми розуміємо такі, що здатні перерозподілити на власну користь додаткові ресурси за рахунок «слабких», неспроможних їх захистити.

після розпаду СРСР одним з перших торкнулося сфери політичного управління. У радянський період у корінних етносів регіону збереглися традиційні соціальні структури. При цьому якщо у казахів, киргизів і туркменів існував родоплемянний розподіл, то у таджиків і узбеків – територіально-общинний тип соціальної організації [23]. Казахи, наприклад, поділялися на Старший, Середній і Молодший жузи, які склалися з племен і родів. У туркменів зберігся поділ на дев'ять племен, а у киргизів – традиційне для військової організації кочівників об'єднання племен у складі правого, лівого крила і центру. В осілих етносів важливу роль відіграла громада, що мала сусідський, а у таджиків, нерідко, і кровноспоріднений характер [24].

Клановий поділ суспільства нерідко використовувала держава. За радянських часів центральна влада прагнула підтримувати у представницьких органах влади союзних республік певний клановий баланс. У Казахстані, наприклад, склалася негласна традиція, згідно з якою пост першого секретаря республіканської Компартії обіймав представник Старшого, голови Ради міністрів – Середнього, а голови президії Верховної ради – Молодшого жуза [25]. У Таджикиській РСР існувала практика постійних запитів до президії Академії наук щодо місця народження кандидатів і докторів наук, а також їх батьків [26].

Після розпаду СРСР клановий баланс в органах влади був порушений, а до кінця 1990-х рр. у більшості республік Центральної Азії домінуючу позицію посідав один з кланів. У Казахстані, за даними на 2000 р., Старшим жузом («ордою») контролювалися 23, Середнім – 13, а Молодшим – 6 вищих державних постів. Вихідцями з Старшого жуза були президент, прем'єр-міністр, голова президентської адміністрації, голова нижньої палати парламенту (Мажилісу), комітету національної безпеки, митного комітету, центральної виборчої комісії, міністр оборони, закордонних справ та ін. [25]. У результаті рівень представленості Середнього жуза в органах влади помітно скоротився, а Молодший жуз був витіснений на політичну периферію.

У рамках самого Старшого жуза домінувало найближче оточення («сім'я») Н.А. Назарбаєва, до складу якого входили його дочка Даріга, що контролювала через медіа-холдинг «Хабар» («Новини») до 90% інформаційного простору країни, її чоловік, зять президента Рахат Алієв, який очолював у цей період Комітет національної безпеки, племінник Кайрат

Сатибалди і другий зять Тимур Кулейбаєв, керували, відповідно, корпораціями «КазахОйл» і «КазахТрансойл» [27]. За даними журналу «Експерт» на 2006 р., у рамках правлячого клану були консолідовані всі економічні активи, крім нафтової галузі. Схвалення «сім'ї» вимагали всі реалізовані в республіці великі бізнес-проекти [28].

У Киргизії приход до влади в 1990 р. представника впливового північного племені сарибагиш А. Акаєва означав завершення періоду правління південних кланів, раніше представлених колишнім керівником республіки А. Масалієва. На виборах були зафіксовані випадки жорстокої боротьби між племенами [23; 29]. Події «тюльпанової революції» у березні 2005 р. завершилися поваленням А. Акаєва і привели до влади представника впливового джалал-абадського клану К. Бакієва, який у липні 2005 р. здобув перемогу на президентських виборах [30].

В Узбекистані, населення якого становить майже 30 млн чол., найбільш впливовими є ферганський, джизакський, ташкентський і самаркандський клани, останній з яких представляє президент І. Карімов [31]. На відміну від Казахстану, Туркменістану та Киргизістану, кочові клани в яких історично сформувалися за «вертикальним» принципом, в клановій організації осілих узбеків переважають територіальні («горизонтальні») зв'язки.

У Туркменістані, де проживає 9 (за іншими даними – 14) племен і більше 5000 родових груп, головною опорою режиму С. Ніязова виступало найбільш впливове племінне об'єднання – текінці. Найчисельнішими в Туркменістані є племена текінців і юмудів, загальна чисельність яких становить більше 50% населення, а територія проживання – більше 60% площі республіки [32, с.40]. З приходом до влади С. Ніязова текінці зайняли більшість керівних постів у державному апараті, швидко відтіснивши представників інших туркменських племен [33]. Домінування текінців збереглося і після смерті С. Ніязова в грудні 2006 р. Їх представником, зокрема, є новий президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов. За підрахунками Інтернет-видання «Хроніка Туркменістану», в даний час текінці контролюють 3/4 вищих державних постів [34].

Зрозуміло, слід дуже обережно проводити аналогії між традиційними кланами країн східної деспотії та економічними кланами, що формуються на сучасному політичному і економічному просторі західної цивілізації. Але

той факт, що кланово-сімейний механізм управління національною економікою використовується окремими родинами, є очевидним.

Інший важливий аспект даної проблеми полягає поза зоною суто економічних досліджень. Боротьба кланів за реальну економічну владу і перерозподіл власності автоматично передбачає поділ суспільства на «своїх», за допомогою яких перерозподіл здійснюється, і «чужих», проти яких спрямована боротьба. Саме це стає основою політики ксенофобії, національного, релігійного, територіального, ментального протиставлення різних груп населення, яка нерідко проводиться під привабливими прапорами демократії, національного визволення, справедливості тощо. Розуміння глибинних причин подібних соціальних потрясінь має стати застереженням і вберегти народ від розчарувань.

Таким чином, кланово-сімейний механізм формування правлячих еліт є досить дієвим, що забезпечує окремим родинам стабільний ефективний доступ до важливих національних ресурсів через державні та ринкові інститути. Визнання і дослідження кланової організації суспільства та її ролі в процесі перерозподілу влади, ресурсів, доходів, продуктів дозволить зробити ці процеси більш керованими, а соціальну політику держави більш адресною.

Література

1. Бессонова, О. Э. Раздаток: институциональная теория хозяйственного развития России [Текст] / О. Э. Бессонова. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 1999. – 152 с.
2. Даглас, Н. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки [Текст] / пер з англ. І.Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198с.
3. Липов, В. В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці [Текст] – Х. : Вид-во НФаУ, 2004. – 189с.
4. Великая трансформация К. Поланьи: прошлое, настоящее, будущее [Текст]/ под общ. ред. О.И.Ананьина.– М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 406с.
5. Дементьев, В. В. Власть: экономический анализ. основы экономической теории власти [Текст] / В. В. Дементьев: монографія. – Донецк : «Каштан», 2003. – 200 с.
6. Институциональные проблемы эффективного государства [Текст] / под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева: монографія. – Донецк: ДонНТУ, 2011. – 372 с.
7. Постсоветский институционализм: десять лет спустя / под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева. -Донецк: ГВУЗ «ДонНТУ», 2013.- Т1 –

464 с., Т.2 – 472 с.

8. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований: монография / под ред. А. А. Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – 928с.

9. Бондаренко И.А. Последствия трансформации институциональной среды домохозяйств в России // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2013 –№ 3(45) – С. 155-159.

10. Зухба, О. М. Домогосподарство як інститут: функціональний аспект дослідження [Текст] / О. М. Зухба // Вісник ЗНУ. – 2013. – № 1(17). – С. 102 – 106.

11. Пилипенко, Г.М. Институціональні чинники співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності [Текст] / Г. М. Пилипенко: монографія. – Д. : Національний гірничий університет, 2012. – 293 с.

12. Булгаков, А. В. Влияние теневой экономики на гармонию интересов субъектов экономики России [Текст] / Алексей Булгаков, Артем Сиротовский // Вестник ТГУ. – 2011. – № 11 (103) – С. 28 – 33.

13. Иванова, Н. Н. Масштабы и динамика развития теневой экономики в постсоциалистических государствах Евразии (обзор зарубежных исследований) [Текст] / Н. Н. Иванова // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 2002. – Вып. 4(1). – С. 110 –115.

14. Розмаинский, И. Основные характеристики семейно-кланового капитализма в России на рубеже тысячелетий: институционально-посткейнсианский подход [Текст] / И.Розмаинский // Экономический вестник Ростовского госуд. ун-та. – 2004. – Т. 2. – № 1. – С. 59–71.

15. О рекрутинге политических элит [Электронный ресурс] // RIC Україна. – Электрон. данные. – Режим доступа: <http://ric.ua/index.php?newsid=2052>. – Загол. з екрана.

16. Ахмирова Р. Туркменистан – «рай на земле» или восточная деспотия? [Электронный ресурс] / Р. Ахмирова // Собеседник – Электрон. данные. – 21 сентября 2011. – № 36. – Режим доступа: <http://www.sobesednik.ru/incident/turkmenistan-rai-na-zemle-ili-vostochnaya-despotiya>. – Загол. з екрана.

17. Восемь процентов самых богатых людей планеты получают половину её доходов. [Электронный ресурс] // MixedNews – Электрон. данные. – Режим доступа: <http://mixednews.ru>. – Загол. з екрана.

18. 200 крупнейших компаний [Текст] // Forbes. – 2012. – октябрь. – С. 55 – 128.

19. Рейтинги [Текст] // Forbes. – 2012. – ок-

тябрь. – С. 16.

20. Моска, Г. Правящий класс [Текст] / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10.

21. Михельс, Р. Социология политической партии в условиях демократии [Текст] / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – №3. – С.56 – 63.

22. Косалс, Л. Я. Центр реформ – микроуровень [Текст] / Л. Я. Косалс // НГ-Политэкономия. – 2000. – №1 (42). – 18 января.

23. Постсоветский трайбализм: клановые элиты стран Центральной Азии [Электронный ресурс] / Фонд стратегической культуры. // – Электронное издание. – Электрон. данные. – Режим доступа: <http://www.fondsk.ru/news/2008/04/23/8780-8780.html>. – Загол. з экрана.

24. Бушков, В. И. Таджикистан: традиционное общество в постиндустриальном мире [Текст] / В. Бушков // Этнографическое обозрение. – 1995. – №4. – С. 89 – 90.

25. Амрекулов Н. Жузы в социально-политической жизни Казахстана [Электронный ресурс] / Н. Амрекулов // Центральная Азия и Кавказ. – Электрон. дані. – 2000. – № 3 (9). – Электрон. данные. – Режим доступа: <http://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/16.Amrek.shtml>. – Загол. з экрана.

26. Нарзикулов, Р. Двудликий Янус в сердце Азии: некоторые итоги 70-летнего развития среднеазиатских республик в составе СССР [Текст] / Р. Нарзикулов // Восток. – 1991. – №5. – С.128-133.

27. Власть в Центральной Азии: семьи, кланы, жузы // Радио Свобода. – Электрон. данные. – 26 июля 2001. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/programs/RT/2001/RT.072601.asp/>. – Загол. з экрана.

28. Сиваков, Д. Сервисно-сырьевой гигант

[Текст] / Д. Сиваков, А. Виньков // Эксперт. Обзоры стран. – 2006. – № 9 (14). – С. 46.

29. Мамытова, Э. Проблемы становления политической оппозиции в Кыргызстане [Электронный ресурс] / Мамытова Э. // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №10– Электрон. данные. – Режим доступа : <http://www.ca-c.org/journal/cac-10-2000/05.mamit.shtml>. – Загол. з экрана.

30. Костюкова, И. В Киргизии очень сильна клановость [Электронный ресурс] / И. Костюкова И. // Газета.ru– Электрон. данные. 18.04.2005 – Режим доступа: http://.gazeta.ru/comments/2005/04/18_x_271389.shtml. – Загол. з экрана.

31. Улуян, А.А. Узбекистан: бархата не будет [12.07.2006] // Апология. – 2005. – №4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id=192&id_issue=61. – Загол. з экрана.

32. Трофимов, Д. Центральная Азия: проблемы этноконфессионального развития [Текст] / Д. Трофимов. – М., 1994.

33. Кадыров, Ш. Х. Туркменистан: институт президентства в клановом постколониальном обществе [Текст] / Ш. Х. Кадыров // Вестник Евразии. – 2001. – №2. – С. 5 –32.

34. Эсен, А. Состав руководства Туркменистана [Электронный ресурс] / Аман Эсен // Хроника Туркменистана. Издание туркменской инициативы по правам человека. – Электрон. данные. – 2 апреля 2008. – Режим доступа: <http://www.chrono-tm.org/?0264043938000000000000011000000>. – Загол. з экрана.

Статья поступила в редакцию 23.01.2014